

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Annemarie Houkes

Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)

Wereldbibliotheek | 2009 | 345 pp. | € 19,90 | ISBN 9789028422803

De kerk is een zwerfsteen

door *George Harinck*

Bijzonder hoogleraar geschiedenis aan de Theologische Universiteit Kampen en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Afgelopen augustus was er een ontmoeting tussen vertegenwoordigers van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en een aantal voorzitters van politieke partijen. Het onderwerp was de relatie tussen kerk en staat, en geloof en politiek. CDA-voorzitter Peter van Heeswijk sprak er volgens de Nieuwsbrief van de partij de hoop uit 'dat de kerken vanuit hun eigen positie betrokken blijven bij maatschappelijke vraagstukken. Het CDA hecht sterk aan de signalen die vanuit de kerken gegeven worden.' Vriendelijke woorden met een scherp randje. Kerken zijn belangrijk voor het CDA, mits ze maatschappelijk betrokken blijven (dat is kennelijk niet vanzelfsprekend) en mits ze hun plaats kennen (ook dat is kennelijk niet vanzelfsprekend). Van Heeswijk is niet de enige CDA'er die geclausuleerd spreekt over de relatie tussen kerk en politiek. Minister Donner heeft meermalen beklemtoond dat de

kerk iets anders is dan een politieke partij en dat het belangrijk is helder te zijn omtrent dit onderscheid. Hij doet dat door de kerk te verbinden met het sleutelwoord naastenliefde en de politiek met publieke verantwoordelijkheid. Wat dit verschil betekent bleek onder meer in 2005, toen Donner opmerkte dat kerken niet dienen mee te werken aan het illegaal opvangen van uitgeprocedeerde asielzoekers die het land uit moeten en dat ze zich niet direct met het armoedebeleid behoren te bemoeien, maar dat via een politieke partij moeten doen. Het is lovenswaardig als kerken hun maatschappelijke betrokkenheid tonen, maar dat gaat volgens het CDA niet altijd op de juiste manier.

* * *

Dat is niets nieuws. De relatie tussen de kerk en de politiek (en de samenleving) is een ingewikkelder kwestie geworden sinds de Nederlandse staat geen bevoorrechte gereformeerde (oftewel protestantse) kerk meer kent. Dit is het geval sinds 1796, meer dan twee eeuwen geleden dus, maar sindsdien is de positie van alle kerken – en van de synagoge, tempel en moskee – in het publieke domein onbepaald. Er is geen omschreven publieke positie voor de kerk, zoals bijvoorbeeld in Engeland of in Scandinavië het

B
O
E
K
E
N

geval is en er is – anders dan in Duitsland – geen publieke rol voor religie omschreven in onze wetten of vergund door gewoonte. De huidige discussies over religie in het publieke domein illustreren het Nederlandse probleem dat religies naar hun aard het publieke domein insluiten, maar dat religies er geen erkende publieke plaats hebben.

Nog steeds is ook voor veel direct betrokkenen onduidelijk wat de publieke positie van de kerken sindsdien is. Dan weer waren ze te weinig maatschappelijk betrokken in de ogen van christelijke politici, dan weer te veel in de ogen van kerkleden, en omgekeerd, dan weer dacht de kerk voor de natie te kunnen spreken en dan weer werd de scheiding van kerk en natie bepleit. Binnen de gereformeerde of hervormde kerk wordt sinds de negentiende eeuw met het probleem van de relatie tussen kerk, burgerschap en natie geworsteld en daarover gaat het proefschrift *Christelijke vaderlanders* dat Annemarie Houkes begin dit jaar verdedigde.

* * *

Houkes concentreert zich op de Nederlandse Hervormde Kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dat waren de eerste decennia na de invoering van de grondwet van 1848, waarin de scheiding van kerk en staat definitief werd voltrokken. Achter het wetsartikel schuilt een wereld van gedachten en ervaringen. De kern daarvan is dat het besef door was gedrongen dat kerk en religie dienden te worden onderscheiden van staat, samenleving en burgerschap. Dat was een nieuwe praktijk, want in Europa gold tot voor kort algemeen het inzicht dat staat en kerk samen Gods gezag op aarde vertegenwoordigden en voor die functie als een Siamse tweeling met elkaar waren verbonden. Christendom en samenleving en christendom en staat vielen samen.

Toen de grondwet van 1848 aan die situ-

atie een einde maakte en tevens de godsdienstvrijheid invoerde, stonden de kerken voor twee vragen: hoe gaan we ons tot het publieke domein verhouden als er geen band met de staat meer is, en hoe gaan we ons tot elkaar verhouden als alle kerken voor de wet gelijk zijn? De nieuwe situatie was van ingrijpende betekenis voor bijvoorbeeld de Rooms-Katholieke Kerk. Die kerk was voor het eerst sinds eeuwen vrij om haar kerkelijke structuur in Nederland in te voeren. Daar liet ze geen gras ver groeien en in 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. De nieuwe situatie was ook ingrijpend voor de kerken die zich in 1834 en volgende jaren hadden afgescheiden van de Hervormde Kerk en vervolgd waren omdat ze weigerden erkenning aan te vragen bij de overheid. Net als de rooms-katholieken verwelkomden zij de scheiding van kerk en staat. 1848 luidde voor hen een bloeiperiode in als vrije kerken.

Maar de twee genoemde vragen waren het urgentst voor de Hervormde Kerk, die tot voor kort de publieke kerk was geweest en dus nooit met andere kerken had hoeven rekenen. Nu moest ze zich realiseren dat de samenleving of de natie niet langer christelijk was, maar dat er alleen groepen christenen waren binnen de natie en dan nog christenen van allerlei gading. Het publieke domein viel dus niet langer binnen de kring van de kerk, maar lag daarbuiten.

Een aanzienlijk deel van de hervormden heeft tot diep in de twintigste eeuw niet berust in deze grondwettelijke herverkaveling. Nederland was en bleef in hun ogen een protestantse natie en de Hervormde Kerk was de volkskerk. Eerst betekende dit woord dat het Nederlandse volk in zijn ware gedaante hervormd was (daar hoorden de rooms-katholieken bijvoorbeeld niet bij, en de Afgescheidenen waren dwaallichten), en later, toen na 1886 minder dan de helft van de Nederlanders nog lid was van de Her-

vormde Kerk en deze pretentie moeilijk vol te houden was, betekende het dat deze kerk zich op het gehele volk richtte en haar geestelijke belangen behartigde.

Deze volgehouden overtuiging neemt niet weg dat hervormden wel degelijk inspeelden op de veranderde werkelijkheid – en dat is het proces dat Houkes beschrijft. Om de strategieën te tonen die daartoe werden gehanteerd, koos zij een aantal gebeurtenissen uit, zoals het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, de opkomst van de inwendige zending en de strijd om de plaats en taak van de kerk. Deze onderwerpen raken de grote vragen van de kerk binnen de natie van na 1848: hoe verhouden de kerken zich tot elkaar, tot het publieke domein en – dat is een vraag die de kerk later pas ontdekte – tot zichzelf?

* * *

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was voor hervormden reden tot algehele mobilisatie. Nu de rooms-katholieken niet meer met behulp van de staat buiten het publieke domein gehouden konden worden, maar juist ruim baan hadden gekregen, werden voor het eerst kerkleden opgeroepen zich gezamenlijk tegen de aartsvijand teweer te stellen. Niet de staat, maar de hervormden zelf moesten nu het protestantse vaderland veiligstellen; niet fysiek (hoewel geweld soms dreigde), maar symbolisch, met petitie tegen de regering in de zogenaamde Aprilbeweging van 1853. De Hervormde Kerk speelde een actieve rol in dit verzet en schaarde zich binnen vijf jaar na de invoering van de scheiding van kerk en staat niet langer aan de kant van de staat, maar aan de zijde van het volk. Het woord ‘volkskerk’ was een modern begrip en de facto de opvolger van het begrip ‘staatskerk’. Liberalen als Thorbecke dachten dat de natie met de staat samenviel, maar de hervormden toonden in de Aprilbeweging dat

de natie veeleer onder de hoede van de kerk stond. Zolang zich geen zelfstandig politiek domein ontwikkeld had (dat duurde tot enkele decennia na 1848) vertegenwoordigde de Hervormde Kerk de natie (die volgens haar protestants was) tegenover de staat. Dit was een nieuwe strategie van de Hervormde Kerk om tussen alle kerkgemeenschappen in de eerste viool in de natie te blijven spelen.

* * *

De verschuiving van staat naar volk betekende voor de Hervormde Kerk ook een verschuiving van instituut naar gemeenschap. Het ging niet zozeer om de kerk als instituut (dat had sinds 1848 geen publieke positie meer) als wel om het geloof als maatschappelijke macht. Daarmee kwam een element boven dat vanaf de jaren dertig door de protestantse Reveilbeweging naar voren was gebracht. Koning Willem I had de Hervormde Kerk vanaf 1816 in dienst willen stellen van het burgerschap: daar moesten de Nederlanders de morele opvoeding krijgen die hen tot liefdadige burgers zou maken. Nu de kerk geen functie van de staat meer was, werd de zelfstandige rol van het geloof onderkend. Liefdadigheid was volgens O.G. Heldring (pp. 55-56) geen uitvloeisel van goed burgerschap, maar van geloof. Het doel van de kerk moest zijn: burgers tot het christelijk geloof bekeren.

Dit standpunt hield impliciet de erkenning in van de in de nieuwe grondwet verwoorde werkelijkheid dat christendom en vaderland niet langer samenvielen. Het verschil tussen beide werd na 1848 ook meer zichtbaar. Liefdadigheid werd sindsdien beoefend in algemene verenigingen en in christelijke verenigingen, want deugdzzaamheid was iets anders dan bekering. Er ontstond binnen de nationale gemeenschap dus een christelijke gemeenschap, die mede gestimuleerd door verbeterde infrastructuur en snellere verbindingen (vooral de

aanleg van spoorwegen) rap vorm kreeg. Ik noem bewust verenigingen, omdat de wending van de kerk van de staat naar het volk ook betekende dat niet langer alleen predikanten opwekten tot bekering, maar dat ook de kerkleden dat in verenigingsverband gingen doen – evangelisatie door kerkleden was sinds de grondwet van 1848 toegestaan. Hun inzet was ook hard nodig, want doordat religie een open en vrije markt was geworden, kwam de kerk professionele mankracht tekort om de kerkleden bij de concurrent weg te houden en andere Nederlanders bij de concurrent weg te halen. Niet via het instituut, maar via haar leden en met de boodschap van geloof en bekering maakte de Hervormde Kerk zich dus breed in de samenleving.

* * *

De – volgens Houkes veelal orthodoxe – kerkleden organiseerden zich in de typisch negentiende-eeuwse vorm van de vereniging, die vaak losstond van de kerk. Deze verenigingen opereerden in het publieke domein met als doel mensen te bekeren en tot de kerk te brengen. Met hun activiteiten beroerden deze christenen Nederland tot in de uithoeken, maar hun activiteit had ook zijn weerslag binnen de kerk zelf. Wie oproept tot bekering zegt niet alleen dat iemand moet geloven, maar ook wat hij geloven moet: het ging niet meer om het vormen van burgers, maar van christenen. Probleem was echter dat binnen de kerk onenigheid bestond over wat er geloofd moest worden. Aan zo'n kerk hadden de evangeliserende verenigingen niet veel en dus riepen die de kerk op tot scherper belijnde standpunten. Ze zetten die oproep in de jaren zestig via hun verenigingen kracht bij, zodat het doel van bekering buiten de kerk plaatsmaakte voor versterking van de protestantse orthodoxie binnen de Hervormde Kerk.

Houkes betoogt dat dit conglomeraat van

orthodoxe organisaties resulteerde in een min of meer zelfstandige orthodoxe gemeenschap met landelijke (door menig hervormde bij voorkeur genoemd: nationale) bijeenkomsten, zoals de sinds 1863 jaarlijks gehouden zendingsfeesten met duizenden bezoekers. Houkes beschrijft deze gemeenschap als een welhaast arcadische orthodoxe wereld, 'niet gebaseerd op lokale grenzen en standsonderscheid, maar uitsluitend op geloof (...) niet gericht op directe macht. Het was een open gemeenschap, niet op één punt organisatorisch verankerd' (pp. 142-143). Deze gemeenschap beperkte zich niet tot hervormden, maar sloot ook orthodoxen uit andere kerkgenootschappen in.

Hoe zichtbaarder deze gemeenschap echter werd, hoe meer zij de positie van de kerk problematiseerde. Volgens sommige aanhangers van de moderne theologie zou de kerk op moeten gaan in de samenleving en verdampen in allerlei liefdadigheids- en vormingswerk. De orthodoxen wilden het kerkelijk instituut juist meer profiel geven in de samenleving, want waar de staat het geloof niet langer verdedigde, moest de kerk voor dat geloof staan. Maar de orthodoxen dreigden met hun verenigingen en hun landelijke gemeenschapsvorming huns ondanks in de plaats van de kerk te treden. Terwijl de staat blijkens wetgeving steeds meer afstand nam van het christelijk karakter van de natie, werd de orthodox-protestantse gemeenschap steeds meer zichtbaar – ook bij tegenstanders – als teken dat de christelijke natie nog wel degelijk bestond. Maar hoe kon die gemeenschap haar omvang en invloed nationaal tot gelding brengen zonder de in zichzelf verdeelde kerk te benadelen?

* * *

Hier begon de hervormde machinerie, zo succesvol in haar vertolking van de gevoelens van de natie tegenover de staat en andere kerkgenootschappen, en in haar door-

dringing in de samenleving via haar leden, te haperen. Je proeft Houkes' teleurstelling als zij stelt dat door het optreden van Abraham Kuyper die brede gemeenschap teloor is gegaan. Maar ze onderkent te weinig dat die brede gemeenschap niet verder kon zonder de vraag te beantwoorden wat de kerk is en waarvoor zij nog dient in het publieke domein, sinds zij in 1848 los van de staat was geraakt en binnen de natie diffuus dreigde te worden.

Het standpunt van Kuyper in dezen is al vaker belicht. Hij wenste een kleine, leerstellig belijnde kerk die in de samenleving alleen zichtbaar was via de kerkleden met hun christelijke organisaties. Via die omweg wilde hij de herkerstening van de natie bewerkstelligen. Houkes belicht in haar boek het veel minder bekende standpunt van de orthodox-hervormden, zij dus die wel orthodox waren, maar niet in 1886 met Kuyper de Hervormde Kerk verlieten. Zij vat hun standpunt samen als: getuigen voor God en vaderland.

Toen Kuyper zag hoe klein zijn zuivere kerk was geworden, werd de herkerstening een pro-memoriepost. Kerk en natie hadden vanaf de jaren 1890 bij hem niet veel meer met elkaar te maken en de politiek had in de twintigste eeuw alleen last van zijn kerken als de daar gevoerde strijd om de belijnde leer dreigde over te slaan naar de politieke partij. Donners scheiding tussen de taak van de politiek en die van de kerk komt bij Kuyper vandaan.

Zo dachten de orthodoxe hervormden niet. Daar stond de eenheid van de kerk boven haar zuiverheid en daar bleef de kerk op de natie betrokken. Deze groep maakte dus na 1886 een nieuwe beweging, van de imaginaire orthodox-protestantse gemeenschap van Houkes naar de concrete Hervormde Kerk. De zendingsefeesten waren voortaan hervormde feesten, maar ze bleven nati-

onaal heten. Zo ging de Hervormde Kerk de twintigste eeuw in met de pretentie dat zij een nationaal belang behartigde. Niet argumenterend, maar getuigend kon de Hervormde Kerk zich met elke publieke aan-

.....
*De kracht van dit boek ligt in
 het belichten van de grote rol
 van religie bij de ontwikkeling
 van het burgerschap na 1848*

gelegenheid bemoeien zonder een publieke verantwoordelijkheid te dragen. En daarmee zijn we in het spanningsveld terug dat Van Heeswijk onlangs in vriendelijke bewoordingen aanduidde.

* * *

De kracht van Houkes' boek ligt in het belichten van de grote rol van religie bij de ontwikkeling van het burgerschap na 1848. Met name de eerste hoofdstukken van haar boek zijn wat dit betreft consistent en boeiend. Minder duidelijk is hoe de in de jaren zestig van de negentiende eeuw eenmaal gevormde orthodox-protestantse gemeenschap – haar eigenlijke thema – zich verhoudt tot het concrete kerkelijke instituut. Zij lijkt de toenmalige discussie daarover als een vervuiling van de orthodoxe gemeenschapszin te beschouwen, terwijl de actuele verhouding tussen kerk en politieke partij en kerk en samenleving naar een discussie over de concrete plaats en taak van de kerk doet verlangen. Die discussie is na 1848 nooit grondig gevoerd, ook al omdat niemand of niets vanuit de samenleving de kerk daartoe preste. De kerk is, in de Nederlandse samenleving van na 1848 aan zichzelf overgelaten, tot een zwerfsteen geworden, en over haar positie in het publieke domein bestaat nog evenveel onduidelijkheid als medio 1860.